

על סדר אותיות האלף-בית העברי

דן בקר

הקדמה

עניינו של מאמרנו זה הוא שני היבטים של האלף-בית העברי: (א) העיקרון הבסיסי של הסדר; (ב) הסדר הפנימי עצמו – מדוע, למשל, א-ב-ג-ד וכו' ולא ד-ג-ב-א. סדר אותיות האלף-בית הידוע – מאלף ועד תי"ו – היה קיים כבר בעת כתיבת המקרא, ומעידים על כך פרקים שפסוקיהם פותחים באותיות האלף-בית כסדרן, למשל משלי לא, י-לא: מן "אשת חיל [...] בטח בה לב בעלה [...] גמלתהו טוב [...]]" ועד "תנו לה מפרי ידיה [...]", וכן למשל תהלים קיא (אות בכל חצי פסוק, ובשני הפסוקים האחרונים אות בכל שליש פסוק); שם קיב (אות בכל חצי פסוק, ובשני הפסוקים האחרונים אות בכל שליש פסוק); שם קיט (אלף-בית כפול שמונה); שם קמה (בחסרון פסוק לאות נו"; כנראה נשמט); איכה א. עם זאת הסדר הפנימי לא היה מבוסס עד תומו באותה תקופה, ומעידים על כך פרקים ב-ד באיכה, המסודרים בסדר אלף-בית שבו הפ"א קודמת לעי"ן.

הסדר הזה ידוע ומוכר לכול ונראה כמובן מאליו, כאילו הוא נטוע בעברית כך מאז לידתה. מאחר שבעולם האקדמיה "שום דבר אינו מובן מאליו", החלטנו לעיין בכתביהם של חכמי לשון מימי הביניים ושל חוקרים מן העת החדשה כדי לברר אם מישוהו מהם העלה את הנושא המיוחד הזה ודן בו, ומצאנו אחד מימי הביניים – ר' אברהם אבן עזרא (1089–1165), ושניים מן העת החדשה – דוד ילין (1864–1941) ונפתלי הרץ טור-סיני (1886–1973).

לפני שנציג את דברי שלוש חכמי הלשון האלה ונדון בהם, ראוי להזכיר ששמות האותיות אלף, בית וכו' אינם נזכרים במקרא, והם מופיעים לראשונה רק בספרות חז"ל. כמו כן ראויות לציון שתי עובדות יסוד מתורת ההגה הנוגעות בנושא מאמרנו: (א) חלוקת מוצאי האותיות¹ (מקומות חיתוך העיצורים) לחמישה – הגרון: אהח"ע;

1. בימי הביניים לא היה מונח מיוחד לציון עיצור, והשתמשו באות גם לאות הכתובה וגם לעיצור שהיא מסמנת.

החך: גיכ"ק; הלשון: דטלנ"ת; השיניים: זסשר"ץ (הן נקראות גם "אותיות השריקה"); השפה: בומ"ף – מופיעה לראשונה בספר יצירה, חיבור אנונימי על בריאת העולם ועל יסודות הטבע הקשורים באותיות ובמילים (החוקרים קבעו את זמנו לסוף המאה השישית לספירה). החלוקה הזאת מקובלת עד ימינו, אך בחלוקת כל מוצא למוצאי משנה (שהרי לולא קיומם היו באלף-בית רק חמש אותיות); (ב) רצף של שני עיצורים מאותו מוצא קשה להגייה, ולכן ברוב המילים אין למצאו, למשל: כתב – חך, לשון, שפה; אכל – גרון, חך, לשון; ספר – שיניים, שפה, שיניים; שלם – שיניים, לשון, שפה.

א. ר' אברהם אבן עזרא

ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע), יליד טודלה בספרד, היה משורר, פרשן המקרא, פילוסוף, איש מדע ומדקדק. הוא מזכיר את סדר האלף-בית בשניים מחיבורי הדקדוק שלו – ספר צחות ושפה ברורה, וכן בפירושו למקרא (שמות ג, טו). להלן סיכום תמציתי של דבריו על סדר האלף-בית ועל נושאים הקשורים בו בשלושת החיבורים האלה.

א. העיקרון הבסיסי לסדר האלף-בית – אחרי כל אות תבוא אות ממוצא שונה: א (גרון), ב (שפה), ג (חך), ד (לשון), ה (גרון) וכו'. הוא מנמק את העיקרון הזה: "וטעם כל אלה הדברים, כי יקשה על התלמיד לומר אות אחר אות והם [=כאשר הן] ממוצא אחד". העיקרון של רצף אותיות שונות במוצאן מופר רק בשני מקומות באלף-בית: י–כ (שתיהן מן החך), ר–ש (שתיהן מן השיניים). על י–כ הוא מעיר שהכ"ף היא "כדמות מורכב", והכוונה ככל הנראה שיש לה שני מוצאים אפשריים: המוצא העיקרי הוא החך, אך יש מי שהוגים אותה מן הגרון. על הרצף ר–ש אין הוא מעיר, וניתן להסבירו בכך שלשני העיצורים האלה יש – עד היום – שתי הגיות אפשריות: רי"ש – הגייה מכתשית-שנית או חכית (אחורית); שי"ן – בזעזוע גב הלשון או בזעזוע חוד הלשון.

ב. לסדר עצמו ראב"ע מספק הסברים מזדמנים: האות הראשונה צריכה להיות מן הגרון, כי הוא המוצא הראשון "מלמטה למעלה" (=מהגרון ועד לשפתיים). האל"ף היא הקלה ביותר להגייה באותיות הגרון, לכן הוצבה בראש האלף-בית. היא אמנם השלישית בגרון, אחרי העי"ן והחי"ת, אך הן קשות להגייה ולכן לא פתחו באחת מהן. סיבות נוספות לבחירת האל"ף: היא האות הראשונה ש"הנער" (=התינוק) יכול להגות; היא יכולה לבוא כ"נח נעלם" (=אם קריאה) אחר כל תנועה, למשל: "מָצָא [...] בְּרֹאשִׁית [...] כְּאֵבִיר [...] וְתֵלָא [...] רֹאשׁוֹן [...] רֹאשׁ [...] פְּאָרָה"; האל"ף היא סימן גוף המדבר (בעתיד: אכתוב, אשמע וכו'), ולכן היא ראויה להיות ראש כל האותיות. האות בי"ת הושמה אחר האל"ף כי היא מן השפה,

שהיא המוצא הרחוק ביותר מאותיות הגרון, ולכן גם שמו אחרי הה"א (גרון) את הו"ו (שפה) ואחרי העי"ן (גרון) את הפ"א (שפה). אמנם אחרי החי"ת (גרון) באה הטי"ת (לשון), אך גם היא רחוקה מהגרון, שכן הלשון היא המוצא השלישי ממוצאי האותיות.

ג. על הגיית אות לעצמה הוא כותב: כדי להגות את האותיות עי"ן וחי"ת אין להגות את שמות האותיות, כי היו"ד והנו"ן משם האות עי"ן והיו"ד והתי"ו משם האות חי"ת אינן מאותיות הגרון – אלא יש להגות רק ע' וחי' בפתח: ע, ח.

יוסף קמחי (1105–1170 לערך), מדקדק ופרשן המקרא בן זמנו של ראב"ע, כתב באחד מחיבורי הדקדוק שלו, ספר זכרון, קטע קצרצר שבו הוא קובע (בוודאי בעקבות ראב"ע) שהסדר של אותיות האלף-בית "שלא תתחברנה ביחד שתי אותיות ממוצא אחד א ממוצא הגרון ב ממוצא השפתים [...] כולם הרחיקים בזוגות שלא תתחברנה ממוצא אחד לצחות הלשון".

לסיכום דעת ראב"ע: מדבריו עולה שהסדר לפי מוצאי האותיות נולד בתקופת המקרא בעת לימוד – ר' לעיל הזכרת "התלמיד" (בסעיף א), "הנער" (בסעיף ב) והשינון בקבוצות של הברות רצופות בתנועת הפתח (בסעיף ג), כגון אֶבְגֶּד הוּז חֲטִי וכו' או בדומה לזה. המורים היו ערים לקושי בהגיית עיצורים מסוימים לצד עיצורים אחרים, ולכן הציבו אותם בסדר הזה, בין שהכירו את חמשת מוצאי העיצורים ובין שתפסו אותם במהלך הפרקטיקה, מתוך ניסיונם להקל את ההגייה. לעניין הסדר עצמו, ראב"ע אינו מציע הסבר מלא למיקום כל האותיות. מכל מקום מקביעתו שאחרי אותיות הגרון בחרו לשים את האותיות הרחוקות ביותר – אותיות השפה – עולה שאחרי אות ברשימת האלף-בית רצוי שתבוא, ככל האפשר, אות ממוצא רחוק ממנה.

ב. דוד ילין

דוד ילין, מורה וחוקר מובהק של העברית, מקדיש בספרו "דקדוק הלשון העברית, הכתב והנקוד" פרק קצר ל"סדר האותיות באלף-בית". להלן תמצית דבריו. ילין קובע שהעיקרון הבסיסי לסידור האלף-בית טרם התברר באופן מוחלט, והוצעו שני עקרונות שונים:

- א. לפי מבטא האותיות ומוצאן: (1) בתחילת האלף-בית – ארבע אותיות "רכות" (=קלות להגייה) של ארבעה מוצאים: גרון (א), שפתיים (ב), חך (ג), לשון (ד);
- (2) רצף של אותיות שוטפות (=עיצורים שבהגייתם זרם האוויר שוטף בחופשיות יחסית): ל–מ–נ; (3) השתוות במשקל: חית–טית.
- ב. לפי הוראת השמות, למשל: (1) שמות איברי הגוף: יד–כף (י–כ), עין–פה (ע–פ);
- (2) בעלי חיים: גמל–דג (ג–ד).

ילין מציג עירוב של שני העקרונות, שנעשה בשני שלבי זמן. שלב א: רוב האותיות – אותיות הגרון, החך, הלשון והשפתיים – סודרו לפי מוצאן;² שלב ב: מיעוטן – אותיות השיניים – סודרו לפי קרבת הוראת השמות. שלב א: לפי מוצאי האותיות ברביעיות – גרון, שפתיים, חך, לשון וחוזר חלילה:

גרון	שפתיים	חך	לשון
א	ב	ג	ד
ה	ו	ח	ט
–	–	י כ	ל
–	מ	–	נ
ע	פ	ק	ר ת

ילין מעיר שלחית יש שני מבטאים: הדרך מן הגרון והקשה מן החך, ואינו מעיר על צמידות היו"ד והכ"ף. על הרי"ש הוא מעיר שאם גם בה חלה אותה התפתחות של "אותיות השריקה" (ר' להלן, שלב ב), אפשר כי גם היא נוספה בשלב מאוחר יותר והושמה כמותן על יד אות הדומה לה בהוראת שמה (קו"ף – קדקוד).

שלב ב: אותיות השיניים זסצ"ש, המכונות גם "אותיות השריקה", התפתחו בזמן מאוחר מאותיות שהן מתחלפות אתן בארמית (זהב–דהב, שור–תור, עצה–עטא; ולא הביא דוגמה לסמ"ך) וסודרו בתוך האלף-בית כל אחת על יד אות הקרובה לה בהוראת שמה: הזי"ן (=כלי הזין) ליד הוי"ו (=מסמר), הסמ"ך (=מכב בערבית = דג) ליד הנו"ן (=דג), הצד"י (=חכת הציד המושמה בפי הדג) ליד הפ"א (=פה), והשי"ן (=שן) ליד הרי"ש (=ראש).

לסיכום דברי ילין: הוא בונה את הסדר בשלב א בעקבות ראב"ע בפירושו לשמות ג, טו;³ שלב ב הוא ככל הנראה רעיון של ילין עצמו. מוזר שילין מזכיר מכתבי ראב"ע רק את הפירוש לשמות ואינו מזכיר כלל את שני חיבוריו ספר צחות ושפה ברורה, שבהם מוסבר ומנומק העיקרון הבסיסי לרצף של אותיות ממוצאים שונים. ילין מציג את סדר האלף-בית לפי רצף של מוצאים שונים זה מזה, אך אינו מציין

2. והעיר (עמ' 9 הערה 2): "סידור זה בכללו מזכיר כבר הראב"ע בפירושו לשמות ג, 15".

3. הסברו שם אינו לשוני בלבד אלא כרוך בתאולוגיה ובגימטריה (האותיות ה"נכבדות" אהו"י, המופיעות בשמות אלוהים, הושמו במקומות הראשון, החמישי, השישי והעשירי), ולכן לא הובא לעיל בסעיף על ראב"ע. להלן מקצת ממנו: האלף "מאותיות הגרון" הוצבה בראש האלף-בית "כנגד האחד", והה"א ראויה להיות חמישית "כנגד חמשה". מאחר שנקבעה האות הראשונה מן הגרון, הוצבה אחריה אות מן המוצא החמישי (=השפה) – האות ב"ת. בחלל שבין הבי"ת לה"א נצרכו להציב שתי אותיות, ובחרו אחת ממוצא החך – גימ"ל, ואחריה אות ממוצא הלשון – דל"ת.

שזהו עיקרון בסיסי ואף אינו מזכיר כלל את עניין הקושי בהגייה, המופיע מפורשות רק בספר צחות ובשפה ברורה.

ג. נפתלי הרץ טור-סיני

נפתלי הרץ טור-סיני, חוקר מקרא ולשונות שמיות, כתב על האלף-בית העברי פרק ארוך בחיבורו "הלשון והספר" (בכרך הספר) וכן כתב את הערך "אלפבית" באנציקלופדיה מקראית. בשניהם הוא עוסק באריכות בתולדות שמות האותיות ואגב כך גם בסדרן. טור-סיני דוחה את הדעה המקובלת על חוקרים רבים ששמות האותיות קשורים לדמיון צורת האות הכתובה לעצם, כגון ש-ג דומה לגמל; כ – לכף יד; ש – לשיניים, שכן צורות האותיות הקדומות המופיעות בכתובות אינן דומות לעצמים שמייחסים להן. כמו כן הוא דוחה כל הסבר פונטי הקשור במוצאי האותיות. הוא טוען שהסבר המתחשב במוצאי האותיות צפוי לקרב את הקרוב במבטא: אין אל"ף קרובה אל ב"ת במבטא, ולא ב"ת אל גימ"ל; לפי שיטה זו היה צריך לקרב את אל"ף אל ה"א, ח"ת ועי"ן; את ב"ת אל פ"א; את גימ"ל אל כ"ף; את זי"ן אל סמ"ך, צד"י ושי"ן וכו'. הוא אינו מזכיר כלל את המסקנה ההפוכה, כלומר את תופעת הקושי בהגיית שני עיצורים רצופים מאותו מוצא, ואינו מזכיר את ראב"ע. לדעת טור-סיני, הן שמות האותיות והן סדרן קשורים בשמות סימני הזיכרון שהומצאו לשינון האותיות. מסורת ישראל הקדומה לא הכירה שמות של אותיות, וכנראה נקראו האותיות רק במבטא, א, ב, ג וכדומה, לצורך שינון האלף-בית. במהלך תקופת המקרא חיברו המורים לצורך הלימוד והשינון טקסטים המורכבים מעשרים ושתיים מילים שכל אחת מהן פותחת באות שונה מרעותה (במקרים מעטים האות נמצאת באמצע המילה או בסופה). הטקסט נוצל לדרשות מוסר, לדברים בשבח האלוהים וכדומה. דוגמה ידועה לטקסט לימודי כזה, המיוחס לתקופת המקרא, מצויה בתלמוד הבבלי (שבת קד ע"א): "אתו דרדקי האידנא לבי מדרש ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותיהו: אל"ף ב"ת אלף בינה, גימ"ל דל"ת גמול דלים" (= היום באו תינוקות לבית המדרש ואמרו דברים שאפילו בימי יהושע בן נון לא נאמרו כמותם: אל"ף, ב"ת – "אלף בינה"; גימ"ל, דל"ת – "גמול דלים"), וכך עד תי"ו, בדברי שבח לאל ודרש. לדעתו, לפי דרשה זו ודרשות דומות נוספות ואף לפי פרקים במקרא המסודרים באקרוסטיכון ולפי השמות שנתנו היוונים לאותיות האלף-בית ששאלו מן היהודים, ניתן לשחזר במידה רבה של סבירות את סימן הזיכרון העברי הקדום, והוא: אַלְף בִּינָה! גִּמְל דַּל הָא, וְהָא זֶן חֵי טוֹב יְדוּ; פָּךְ, לְמַד מִמֶּנּוּ: סִמְךָ עֲנִי; פִּי צָדֵק. קֵף רֹאשׁ שִׁים תָּו! – כלומר: למד להבין! גמול דל הוא האלוהים, והוא זן כל חי משוב ידו; כפוף אתה, אדם, את ראשך למרותו, ולמד ממנו גם אתה לסמוך ולסעוד עניים ולדבר בפי צדק. ועל קרקפת ראשך יושם לך סימן,

טוטפות בין עיניך, כאות לבריתך עם האלוהים. לדעת טור-סיני, היוונים שאימצו את האלף-בית העבריי-הכנעני הכירו את סימן הזיכרון דלעיל ותפסו את מילותיו כשמות האותיות. היוונים שינו אותן מעט, אף אימצו את סדרן. בתקופת חז"ל, בהשפעת היוונית, אומצו המילים האלה בחזרה לעברית כשמות פרטיים לאותיות העבריות – בתחילה כמות שהן ביוונית, ובמהלך הזמן שונו כמה מהן למילה הקרובה למקור העברי, למשל במקום גמא ודלתא היווניות – גימל ודלת.

לסיכום דעתו של טור-סיני: סדר האותיות באלף-בית העברי נולד בתקופת המקרא מאחד מסימני הזיכרון שחוברו לשינון האלף-בית – כלומר התוכן של סימן הזיכרון, המהווה רצף מילים בעל אופי של ציווי דת ומוסר, הוא שקבע את סדר האלף-בית, ואין לו כל זיקה לפונטיקה. ראוי לציין שטור-סיני אינו מזכיר כלל את ההסברים של ראב"ע ושל ילין.

סיכום

הצעת ילין נראית לי מאולצת מדי. הסתמכותו על ראב"ע בלי ציון העיקרון הבסיסי של רצף אותיות ממוצאים שונים והזדקקותו לשני שלבים שהקריטריון לסדר האותיות בכל אחד מהם שונה מקשות לקבל את דעתו.

נראה לי שדברי ראב"ע הם המתקבלים ביותר על הדעת לעניין הולדת סדרו של האלף-בית העברי, דהיינו: המורים בתקופת המקרא החלו ללמד את האלף-בית בקבוצות של הברות רצופות בתנועת הפתח, ומשעמדו על הקשיים בהגיית עיצורים רצופים בני אותו מוצא השתדלו להעמיד אחרי כל אחד מהם עיצור ממוצא אחר. ככל הנראה נתקיימו גם סדרים דומים אחרים לפי אותו עיקרון בסיסי, ואולי מעידים על אחד מהם האקרוסטיכונים בפרקים ב–ד בספר איכה, שבהם הפ"א קודמת לעי"ן. ודוק: גם בסדר הזה הרצף הוא של עיצורים ממוצאים שונים: ס (שיניים), פ (שפה), ע (גרון), צ (שיניים).

טור-סיני מציג, לדעתי, תיאור מדעי היסטורי מתקבל על הדעת לעניין שמות האותיות, אך בעניין סדר האותיות איני מקבל את דעתו שהוא נולד רק עם המצאת סימן הזיכרון.

לעניות דעתי, התופעה הבולטת ביותר בסדר האלף-בית, תופעה שלא ייתכן שהיא מקרית, היא הרצף של אותיות ממוצאים שונים, והיא הייתה יכולה להיוולד אך ורק בעת ששינונו בקול את אותיות האלף-בית ברצפים של הברות, כגון אֶבְגֶּד הוּוּ חֹטִי וכו' או מעין זה. לפיכך מחבר הסימן "אלף בינה" וכו' לא סידר את האלף-בית לפי הטקסט של סימן הזיכרון אלא חיבר את מילותיו לפי אחד הסדרים הקיימים, שנבנו לפי העיקרון הבסיסי; הסימן נולד אך ורק להקל על התלמיד את שינון האלף-בית כסדרו, ובכך גרם להתקבעותו של הסדר הפנימי המסוים הידוע לנו.

רשימת ספרות

לספר יצירה (ולכלל החומר)

א' ליפינר, חזון האותיות: תורת האידיאות של האלפבית העברי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 158, 285–290, 306

לר' אברהם אבן עזרא

ר' אברהם אבן עזרא, ספר צחות, מהדורת ליפמן, פיורדא תקפ"ז (דפוס צילום: ירושלים תש"ל), יא ע"ב – טו ע"א
ר' אברהם אבן עזרא, שפה ברורה, מהדורת ליפמן, פיורדא תקצ"ט (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז), יח ע"א, מג ע"א–ע"ב
ילקוט אברהם אבן עזרא, ליקט, ההדיר, הקדים מבואות ופירש י' לוין, ניו יורק ותל-אביב 1985, הפירוש לשמות ג, טו, עמ' 169–170
יוסף קמחי, ספר זכרון, מהדורת בכר, ברלין תרמ"ח (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ח), עמ' 4

לדוד ילין

ד' ילין, דקדוק הלשון העברית, הכתב והנקוד, ירושלים תשכ"ג (תש"ב), עמ' 7–10

לנפתלי הרץ טור-סיני

נ"ה טור-סיני, "מראשית תורת ישראל במסורת האלף-בית", הלשון והספר: בעיות יסוד במדע הלשון ובמקורותיה בספרות, כרך הספר, ירושלים תשי"א, עמ' 150–194
נ"ה טור-סיני, "אלפבית", אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תשל"ג (תש"י), טורים 372–415